

PROBLEMY WYTYCZNE KULTURY STAROŻYTNEJ

Mianem kultury starożytnej objęto tu kulturę grecko-rzymską. Referat obejmuje 3 części: I — charakterystykę zespołu kulturowego Hellady antycznej, II — Rzymu, III — Wnioski ogólne, dotyczące kultury antycznej.

I

Zespół kulturowy Hellady antycznej zawiera, zdaniem autora, następujące problemy wytyczne:

1. Jonizm — Doryzm — Attycyzm — Hellenizm. Rozwój kultury helleńskiej przebiega pod rozbieżnym, ale rytmicznym wpływem dwu naczelných grup etnicznych greckich, mianowicie: jońskiej i doryckiej. Pierwsza wносиła stałe do kultury helleńskiej miękkość, skłonność do zbytku, umiłowanie życia, kult słowa, bogatą wyobraźnię, refleksyjność. Ustrojowo reprezentuje skłonność do form, strzegących wolności indywidualnej, obyczajowo — zamiłowanie do życia towarzyskiego i swobody.

Pierwszym chronologicznie dialektem literackim jest dialekt joński. W zakresie twórczości literackiej wydała Jonia: Homerowe epepeje, lirykę Mimnerma z Kolofonu, Kallinosa z Efezu, Anakreonta z Teos, hylozoizm filozoficzny Talesa z Miletu, Anaksymandra z Miletu, Anaksymenesa z Miletu, Heraklita z Efezu, historiografię Herodota z Halikarnasu, jeszcze z Jonii wywodzi się duchowo Muza Hezjoda. Krasomówstwo Homera zapłodniło całą wymowę helleńską. W zakresie sztuk plastycznych wyrazem jońskości jest świątynia Artemidy Efeskiej z jej przepychem, kolosalnością wymiarów; oraz styl joński.

Druga grupa etniczna, dorycka, reprezentuje tendencje do: surowej, symetrycznej monumentalności i konstruktywizmu w sztukach plastycznych (że wystarczy przypomnieć przyczółki świątyni Zeusa w Olimpi, kształt kolumny doryckiej, akt nagiego ciała

jako generalny temat całej rzeźby doryckiej doprowadzony do formy kanonu); do ustroju oligarchicznego i nastawienia całego życia obywatelskiego na potrzeby wojenne; do form literackich, stanowiących funkcję życia obywatelskiego, a więc elegii i meliki chóralnej przede wszystkim.

Rozbieżny, lecz stale działający rytm dorycki i joński znalazł syntezę w koncepcji kulturalnej Ateńczyków, którzy w epoce Peryklesa zogniskowali w swej polis wszelką twórczość helleńską i połączyli tendencje rozwojowe obydwu grup etnicznych w harmonijną całość. Dialekt attycki stał się odtąd do końca epoki antycznej, tj. do VI w. po nar. Chr., językiem literackim Hellenów, Ateny w zakresie literatury stworzyły i doprowadziły do postaci absolutnej dramat (zarówno tragedię, jak komedię); w przeciwstawieniu do hylozoizmu jońskiego Ateny stworzyły nową i już do końca starożytności panującą filozofię o charakterze antropocentrycznym i eudajmonistycznym, reprezentowaną przede wszystkim przez Sokratesa, a następnie rozbudowaną przez Akademię Platona, Liceum Arystotelesa, Stoę Zenona i Chryzypa, oraz przez Ogród Epikura. Należy zauważyć, że dramat wpłynął także na formę literacką pełnych czaru artystycznego dialogów Platona. Ateny stworzyły najbardziej heroiczną i pełną w dziejach ludzkich formę ludowładztwa czyli demokracji, której reprezentantem jest wielki mąż stanu, myśliciel i twórca syntezy kultury attycznej, Perykles. Ateny stworzyły klasyczną historiografię, a trzy nazwiska reprezentują jej szczyty: Herodot (jeszcze z Jonni), Tukidides i Ksenofont, klasyczną retorykę w postaci sławnych mówców: Lizjasza, Demostenesa, Ajschinesa, Hiperajdesa, oraz teoretyka i nauczyciela: Isokratesa. Ateny wreszcie stworzyły syntezę architektury helleńskiej w postaci budowli na Akropolu ateńskiej: Partenonu, Erechtejonu, świątynki Nike i Propylei.

2. Zaplecze eschatologiczne kultury Hellady. Należy uznać jako fakt zupełnie bezsporny ścisłą zależność całej kultury helleńskiej od religii, która ulegając ewolucji od grubych form antropocentryzmu aż ku czystej abstrakcji Absolutu neoplatońskiego reprezentuje tendencję monoteistyczną, przede wszystkim w po-

staci kultu Zeusa, uosobiającego potęgę kosmiczną i ład moralny wszechświata. Wiare w nieśmiertelność duszy głoszą zarówno kultury tajemne (misteria eleuzyjskie, orfickie, dionizyjskie), jak religie filozoficzne, a przede wszystkim Platon w swych dialogach: Fedonie, Fajdrosie, Gorgiaszu, Timajosie. Koncepcja bóstwa platońskiego jako Demiurga — twórcy kosmosu, otwiera horyzonty najwznioślejszego monoteizmu. Jedna tylko doktryna filozoficzna odmawiała konsekwentnie bóstwu rządu nad światem tj. epikureizm, oparty na koncepcji demokrytyzmu. Religia wywiera szczególny wpływ na sztuki plastyczne, będące wyrazem hołdu i miłości dla bóstw (Fidiasz).

3. Muzyczny charakter kultury Hellady. Muzyka towarzyszy jako przede wszystkim akompaniament całej helleńskiej poezji, a nawet w postaci rytmu — prozie, towarzyszy jako akompaniament nawet konkurencjom sportowym. Muzykę popierały Delfy, centrum kultu Apollona. Muzyka nabrała charakteru najbardziej uspołecznionego w Sparcie w zakresie meliki chóralnej. Przedstawicielem meliki chóralnej o charakterze sportowym jest przede wszystkim Pindar z miasta Teb. W tragedii attyckiej, powstałej z dytyrambu, element muzyczny reprezentują przede wszystkim chóry, muzyczna jest także stara komedia attycka.

4. Humanitaryzm helleński czyli filantropia. Reprezentują go różne instytucje społeczne. A więc przede wszystkim instytucja hikezji, która była podniesieniem do stopnia religii związku gościnności. Odmówić błagalnikowi przyjęcia uchodziło za czyn bezbożny. Motyw hikezji był często osnową dramatu, a występował już u Homera (Zeus-Tetys, Odys u Feaków etc.). Związek gościnności był nienaruszalnym prawem obyczajowym całej Hellady od jej świtu aż do schyłku istnienia. Najwyższym sformulowaniem świadomej postawy miłości do człowieka są słowa Antygony: Współkochać przyszłam, nie współnienawidzić (w. 521). Wyrazem miłości metafizycznej jest dialog Platona Sympozjon (Uczta).

5. Uniwersalizm scytyficzny. W zakresie politycznym miasta-państwa Hellady (polejs) nie uzyskały zjednoczenia państwowego, ani nie wykazały tendencji objęcia swym panowaniem —

całego ówczesnego świata. Partykularyzm polityczny Hellady pozostaje w jaskrawej sprzeczności ze światowym, ponadnarodowym charakterem greckiej nauki, która nie znalazła sobie równej we wszystkich osiągnięciach ludzkich do chwili obecnej. Wśród uprawianych przez Hellenów dyscyplin naukowych wysuwają się na plan pierwszy pod względem osiągnięć matematyka, pielęgnowana szczególnie przez szkołę pytagorejską i Akademię Platona, oraz medycyna, szczególnie aleksandryjska. Pierwszym wielkim organizatorem nauki, jeszcze w ramach szkoły filozoficznej, był Arystoteles. Jego Liceum stało się wzorem dla nauki aleksandryjskiej, zorganizowanej przez Ptolomeusza jako samodzielny instytut naukowy, wyłącznie badawczy, pod nazwą Muzeum. Cechą, godną naśladowania, jest w działalności Muzeum jednoczesny rozkwit dyscyplin przyrodniczo-matematycznych i humanistycznych.

6. Agonistyka. Dynamizowała ona zarówno życie sportowe poprzez wszelkiego rodzaju igrzyska (olimpijskie, pityjskie, istmijskie, nemejskie, panatenajskie i mnóstwo lokalnych), jak życie wojenne przez kult sławy, jak artystyczne — w agonach poetów, muzyków etc.

II

Zespół kulturowy Romy antycznej reprezentuje następujące tendencje rozwojowe:

1. Tendencja do uniwersalizmu politycznego. Terenem genialności rzymskiej było budowanie żywej historii własnej i ówczesnej ojkumene. Dzieje Rzymu cechuje od początku tendencja do uniwersalizmu, wynikająca ze zmysłu hierarchii. Republika rzymska do końca wojen punickich mobilizuje wszystkie siły całego narodu celem utrzymania się przy życiu. W okres uniwersalizmu politycznego wchodzi Rzym faktycznie przez zdobycie pierwszej prowincji (r. 241 przed nar. Chr.), którą stała się słoneczna wyspa Sycylia po pierwszej wojnie punickiej. Jeszcze pryncypat przyłącza do imperium nowe prowincje. Od w. III po nar. Chr. rozpoczyna się kryzys imperium i daje się zauważyć tendencja odpływowa i schyłkowa. Dominat Dioklecjana (284—305) osłabi ją

silnie. Tendencja do uniwersalizmu znajduje wyraz także w nowo-powstającym za cesarstwa kosmopolityzmie. Nawet Marek Aureliusz, cesarz rzymski, pisze w swych *Rozmyślaniach* po grecku: Miastem i ojczyzną jako Antoninowi jest mi Rzym, jako człowiekowi — świat. Rzymski uniwersalizm jest funkcją ustroju i wojska. Różne stopnie obywatelstwa były w ręku państwa rzymskiego narzędziem wpływu politycznego i środkiem wywoływania emulacji między ludnością imperium o zaszczyt pełni praw obywatelskich i miano obywatela rzymskiego. Wyrazem tendencji do uniwersalizmu w zakresie wojskowości jest fakt, że już od I w. przed nar. Chr. obywatelstwo rzymskie nie jest koniecznym warunkiem przyjęcia do wojska. Co więcej, August po klęsce Warusa w Germanii powoływał do wojska już wyzwolenców.

2. Tendencja do uniwersalizmu religijnego i kulturalnego. Ten sam charakter asymilacyjny i upowszechniający, jaki posiadała państwowość rzymska, posiadała także rzymska religia, która przygarnia po kolei wszystkich bogów, najpierw najbliższych tj. etruskich, potem Olimp grecki, wreszcie kultury wschodnie, a na końcu sama zostanie wchłonięta przez chrześcijaństwo. Wyrazem tendencji upowszechniającej jest świątynia Panteon, wzniesiona przez Agryppę za panowania Augusta. Najpowszechniejszy ze wszystkich kultów wschodnich stał się kult Mitry, boga słońca. Konsekwencją tendencji rzymskiej do uniwersalizmu jest synkretyzm kulturalny i religijny, gdy elementy nie tylko greckie i rzymskie, ale także wszelkich innych kultur ulegają zupełnemu wymieszaniu i przenikają się na wzajem.

3. Tendencja do normatywizacji życia. Charakter normatywny i prawniczy ma przede wszystkim religia Rzymu, wysuwając na plan pierwszy obrzędowość. Prawny charakter ma też rodzina rzymska, oparta na jednożeństwie, a głową rodziny jest mąż i ojciec: *pater familias*. Rzymska praworządność znajduje wyraz w działalności pretury. Coroczne edykty pretorskie stały się obok prawa dwunastu tablic drugim źródłem prawa rzymskiego. *Edictum perpetuum* ogłoszone za Hadriana przez prawnika Salwiusza Juliana stało się podstawą ostatecznej kodyfikacji prawa rzymskiego (534 po nar. Chr.) za cesarza Justyniana. Prawo rzymskie uległo

silnemu wpływowi filozofii stoickiej. Charakter hierarchiczny i prawny ma instytucja tzw. klienteli, tj. opieki patrona arystokraty nad obywatelem niżej sytuowanym społecznie, który w zamian za świadczenia patrona miał obowiązek uczestniczyć we wszystkich jego uroczystościach prywatnych i obywatelskich. Charakter prawny i normatywny ma etyka rzymska. Według jej wymagania cnotliwe usposobienie tj. element podmiotowy łączyć się musi z elementem przedmiotowym tj. uczynkiem cnotliwym. Dwoistość tej postawy znajduje także wyraz w prawie rzymskim, gdzie przestępstwo rozpatruje się jako połączenie czynu występnego (*culpa*) z zamiarem występny (*dolus*). Charakter normatywny, hierarchiczny i prawniczy ma wreszcie budowa języka łacińskiego, z jego gramatyką, rozplanowaną jak klasyczny obóz wojskowy (m. in. *consecutio temporum*).

4. Tendencja eklektyczna. Rzymska kultura rozwija się drogą kolejnych zapożyczeń i asymilacji obcych wpływów. Dynamika kulturalna Rzymu działa w kierunku selekcji tych wpływów i przeróbki na twór narodowy. Historycznie pierwszy jest wpływ Etrusków. Następny wpływ i najistotniejszy dla Rzymu to wpływ antycznej Hellady. Recepcja wpływów greckich idzie w Rzymie w kierunku przede wszystkim ich zastosowania obywatelskiego. W zakresie filozofii Marek Tulliusz Cyncero sam jeden dokonał wyboru tych elementów, które były najważniejsze i najzdrowsze dla rzymskiej duszy i to przede wszystkim z zakresu etyki. Kontynuację dynamicznego eklektycyzmu cyncerońskiego stanowi piśmiennictwo Seneki Młodszego, uwzględniające szczególnie wpływy stoickie i to na gruncie etyki praktycznej. Epikureizm rzymski wydał tylko jedno dzieło, choć wspaniałe, poemat filozoficzny Lukrecjusza *De rerum natura*. Generalna linia filozofii rzymskiej to praktyczny eklektycyzm, grawitujący ku stoicyzmowi z pewnymi domieszkami platonizmu, czasem arystotelizmu. Wpływ greckiej literatury pięknej działa w zakresie poezji głównie poprzez komedię, lirykę i epeję, w zakresie prozy przede wszystkim przez krasomówstwo i historiografię. W zakresie architektury Rzym zaczerpnął koncepcję łuku od Etrusków, od Greków koncepcję trzech porządków (faworyzując koryncki) i osiągnął budo-

wnictwo wspaniałe, ogromne, bogate szczególnie w epoce cesarskiej i to przede wszystkim budownictwo użytkowe.

5. Tendencja użytkowa która występuje we wszystkich dziedzinach życia kulturalnego Rzymu. W architekturze przejawia się przewaga budownictwa użytkowego nad monumentalnym (wodociągi, termy, bazyliki, teatry, amfiteatry, cyrki etc.). Użytkowy charakter ma rzymska filozofia, jest to bowiem przede wszystkim praktyczna filozofia moralna. Nauka rzymska ma na ogół charakter encyklopedyczny. Najwyższy poziom uzyskuje nauka prawa.

III

Wnioski ogólne o kulturze antycznej:

1. Pozytywny stosunek do ludzkiej natury i prymat rozumu w kosmosie. Cnota ma dla człowieka starożytnego wartości bezwzględna i wyższą od wszelkiej innej działalności poznawczej umysłu ludzkiego. Generalna linia moralności antycznej ma charakter racjonalistyczny. Rozum jest najwyższą władzą człowieka, jemu przyznają starożytni prymat w całej naturze ludzkiej. Rozum jest wartością pozytywną człowieka. Cała literatura antyczna jest pełna podziwu dla mocy twórczej człowieka i jego zdolności przekształcania środowiska naturalnego. W konsekwencji przyznają starożytni rozumowi miejsce naczelne w kosmosie. Z prymatu rozumu wynika wymaganie umiaru, zarówno w życiu praktycznym, jak w teorii jako pojęcia proporcji i harmonii. Kultura starożytna łączy etykę z estetyką w koncepcji kalokagatii. Religia w zasadzie wymagała od postaci bóstwa piękna doskonałego.

Etyka starożytnych zorientowana jest społecznie. Potrzeba czci jest źródłem agonistyki. Mimo pozytywnego stosunku do ludzkiej natury ocena moralna ludzkich czynów jest u starożytnych uzależniona od zaplecza eschatologicznego. Wiare w nieśmiertelność duszy podtrzymują przede wszystkim misteria. Uderza śmiałość myślowa religij antycznych, powszechność potrzeby religijnej oraz teoretyczna skłonność do abstrakcyjnego pojmowania bóstwa.

2. Tradycjonalizm, tj. żywy związek każdorazowej współczesności z odległym ciągiem kulturalnym jest w antyku gwarancją stabilizacji pojęć ogólnych. Wynika to z ciągłości wykształcenia, opartego wiekami na tych samych kanonach lektury, z ciągłości stroju, z kultu rodziny, z tych samych dla wielu pokoleń wzorów plastyki, z ciągłości obyczaju i rytuału religijnego.

3. Niewolnictwo. Kultura starożytna jest tworem warstwy wolnej, korzystającej z pracy niewolniczej, która zapewniała człowiekowi wolnemu, na podobieństwo dzisiejszej maszyny, warunki do twórczej pracy, sprzyjające niewątpliwie bezinteresownej postawie poznawczej umysłu ludzkiego, aczkolwiek z krzywdą i wyzyskiem ludzi niewolnych. Najostrzejsze nasilenie bolesnego problemu niewolnictwa antycznego przypada dopiero na czasy rzymskie i to okresu wielkich latyfundiów rolnych. Wczesne formacje ustrojowe helleńskie korzystają z pracy niewolniczej, jako z pracy domowników. Dopiero zwolna wylaniające się z autarkii gospodarstwo, produkujące na eksport, i przemysł epoki attyckiej rozpoczynają cięższy okres w życiu niewolnictwa helleńskiego, który to wyzysk potęguje się w epoce hellenistycznej. Niewolnictwo doby rzymskiej ze swymi ergastula, pracą przy wioślarstwie, w kopalniach stanowi już jątrzącą się ranę społeczną, niezabliźnioną aż do końca starożytności.

Streszczenie odczytu wygłoszonego 16. IV. 1956 r.